

Morris Janowitz' model af den europæiske normaltstand. Afstanden til nabostaten Danmark-Norge synes mindre i de punktvisse internationale sammenligninger. Selv om officerernes status ikke var så forskellig i de to nordiske stater, var det dansk-norske officerskorps imidlertid (efter anmelderens endnu upublicerede undersøgelser) helt anderledes sammensat end både det svenske og det »normale«. I Danmark-Norge blev en heterogen (1/3 udlændinge, kun godt 1/3 selvrekrutterende) og uaristokratisk (1/4 adelige) gruppe holdt sammen med en i forhold til Sverige høj grad af professionalisme og centralisme i uddannelse og udvælgelse. Den sociale sammensætning var altså stærkt afvigende, trods ligheden i status. Også f.eks. de engelske og preussiske hære havde markante særtræk. Hver hær havde altså sit ansigt, og al sammenligning bliver nødvendigvis kompliceret.

Gunner Lind

BIRGIT LØGSTRUP: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. Administrationshistoriske Studier nr. 7. København, Rigsarkivet/G. E. C. Gads Forlag, 1983. 477 s. Ill.

I. Indledning.

Europas historie i det 18. århundrede er en umiddelbart farverig og dramatisk periode. Og den er formativ, i den forstand, at hvad der skete den gang, grundlæggende præger det samfund, vi lever i idag.¹ Politisk er det Frankrigs kamp for hegemoni på det europæiske kontinent. I århundredets begyndelse førtes krigen endnu med den gamle ordens udsøgte manerer. Man erindrer den franske løjtnant, der før slaget ved Fontenay galant hæver sin fjerprydede hat: *Messieurs les Anglais. Tirez les premiers!* Og århundredet løb ud, da den gamle ordens hære marcherede frem til en klinger *marche militaire* af Haydn for at lade sig feje over ende af den nye ordens repræsentanter: de franske revolutionshære. Økonomisk og socialt er det et århundrede med stigende befolkning og stigende velstand – men også med stigende afstand imellem dem, der havde, og dem, der ikke havde. Århundredet er den enevældige statsmagts glansperiode og merkantilismens store tid; men dets slutning får sit præg af de nye politiske ideer om frihed og lighed, og på det økonomiske felt af den tidlige liberalisme. Og ideologisk er det oplysningstidens epoke, med dens vældige spredning af informationer og tanker, og med den tidlige romantiks dyrkelse af det enkelte menneske og dets grænseløse muligheder.

Danmarks historie i det 18. århundrede var vel ikke helt så farverig og dramatisk; men den var fuldt så formativ. Nok var tiden efter 1720 den længste fredsperiode, vi har kendt; men krigen mellem Europas stormagter medførte, at også den danske konge måtte have en anselig hær og flåde – og skatter til at finansiere sit militær. Også Danmark oplevede en periode med en voksende befolkning og en voksende velstand, der kulminerede i den florissante handelsperiode og i de store landboreformer – men landet oplevede også et voksende svælg mellem klasserne. Ligesom i det øvrige Europa møder vi i Danmark den stærke kongelige enevælde og udviklingen af den moderne, effektive statsmagt. Og selv under den landsfaderlige danske enevælde vinder nye og revolutionære tanker indpas mod århundredets slutning.

Det emne, arkivar, cand. mag. Birgit Løgstrup har taget op i sin afhandling, som er antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet og som idag

¹ Anmeldelsen gengiver forfatterens indlæg som første officielle opponenter ved disputatsforsvaret på Københavns Universitet den 18. marts 1983. Lektor, dr. phil. Erik Helmer Pedersens opposition vil fremkomme i *Historie*. Der meldte sig ingen opponenter *ex auditorio*.

forsvares, er betydningsfuldt for forståelsen af *l'ancien régime* på dansk grund: det gamle godsejerstyre i dets storhed og dets fald. Vi har altid vidst, at emnet var væsentligt. Men indtil nu har vi måttet lade os nøje med at ane konturerne af dette godsejerstyre, hvor private godsejere på så vigtige områder administrerede den enevældige kongemagts uddelegerede beføjelser og autoritet. Idag er vi i den heldige situation, at der foreligger en undersøgelse, der gør det muligt for os at se andet og mere end konturerne af dette system, og som giver os viden, hvor vi før kun havde antagelser.

Med sin afhandling vil Birgit Løgstrup undersøge »statens anvendelse af de private godsejere ved indfordringen af offentlige ydelser fra landbefolkningen: skatter og soldaterpræsentation« (s. 13). Godsejerens tredje hovedfunktion som repræsentant for den enevældige statsmagt: udøvelsen af retslig og politimæssig autoritet, afstår præses derimod udtrykkeligt – men uden egentlig begrundelse – fra at behandle. Det kan man beklage, al den stund de tre funktioner var dele af den helhed, godsejerstyret udgjorde, og al den stund de tre funktioner blev udøvet komplementært. Med præses' indsigt i det 18. århundredes administrations- og landbohistorie havde man gerne hørt, hvad hun havde at sige også om dette emne. Men prisen for at tage et stort og i alt væsentligt ubehandlet emne op til undersøgelse er jo erfaringsmæssigt, at man må begrænse sig. På den baggrund – og med tanke på den øgede indsigt, afhandlingen iøvrigt giver os i det 18. århundredes Danmark – finder jeg den tematiske afgrænsning forståelig og rimelig.

Afhandlingens kronologiske afgrænsning kan jeg ligeledes tilslutte mig. For soldaterudskrivningens vedkommende har præses naturligt valgt at begynde med oprettelsen af Frederik IV.s landmiliti i 1701 og slutte med forordningen af 20. juni 1788, der jo radikalt brød med det 18. århundredes udskrivningsgrundlag og udskrivningsprincipper. Så umiddelbart naturlige afgrænsninger gives der derimod ikke for skatteopkrævningens vedkommende. Jeg finder dog ligesom præses, at omlægningen af restanceopkrævningen med forordningen af 30. januar 1793 danner en rimelig afslutning; og jeg finder det ligeledes rigtigt, at det 18. århundredes skatteopkrævning følges tilbage til systemets grundlæggelse i den tidlige enevælde.

Sigtet med afhandlingen er primært administrationshistorisk. Så tørt og kedeligt det for mange kan lyde, er emnet som bekendt ikke. Det er blandt andet blevet demonstreret i de *Administrationshistoriske Studier*, der er udsendt siden 1978, og hvori denne afhandling er det syvende – men ikke det sidste – bind. Men unægtelig øger det interessen – og også bedømmelsesudvalgets overbevisning om, at der er tale om en afhandling på disputatsniveau – at præses fører sin administrationshistoriske undersøgelse helt igennem og afslutter den med en stillingtagen til, hvad det betød for den danske landbefolkning at leve under dette godsejerstyre, og hvorfor dette styre til slut blev opløst.

Den forskning, præses har inddraget, er anført i *Trykte kilder og litteratur* (s. 456–60). Her anvendes en referenceform, der for væsentlige værkers vedkommende skjuler, hvad de egentlig handler om. Mere betænkeligt er det imidlertid, at der ikke er tale om en rimeligt fuldstændig inddragelse af den relevante litteratur. Da afhandlingen imidlertid helt overvejende er baseret på utrykt materiale, vil jeg indskrænke mig til at konstatere dette forhold, og henskyde en mere konkret kritik af præses' litteraturudnyttelse til drøftelsen af afhandlingens hovedproblemer.

En indledende principiel drøftelse af det utrykte kildemateriale er derimod nødvendig, dels fordi afhandlingen som nævnt helt overvejende er baseret på arkivalier, og dels fordi udvælgelsen og udnyttelsen af dette materiale grundlæggende har været styret af det forhold, at godset Løvenborg i Holbæk amt – om ikke alene, så dog næsten alene – repræsenterer 'det danske gods i det 18. århundrede'.

Denne Løvenborg-forankring har betydet, at præses ikke blot har måttet udnytte de generelle serier inden for den civile og militære centraladministration, men også har søgt

intensivt i disse serier efter sager, der vedrørte specielt Holbæk amt og især naturligvis Løvenborg. Oversigten *Utrykte kilder* (s. 451–55) har sine steder en lovlig summarisk referenceform. I det omfang, jeg har konfereret den med vedkommende arkivregistratorer, har jeg dog kunnet konstatere, at præses dygtigt har udnyttet Rigsarkivets samlinger. Det gælder frem for alt Danske Kancelli, Rentekammeret, Finansarkiverne og Kommercekollegiet; men også udnyttelsen af de værdifulde, men sjældent benyttede *Reviderede regnskaber* bør fremhæves. Endvidere har Løvenborg-forankringen selvsagt medført, at præses intensivt har udnyttet det velbevarede godsarkiv samt de bevarede dele af Løvenskjold-slægtens privatarkiv, og at hun er dykket dybt ned i Holbæk amts arkivalier på Landsarkivet for Sjælland. Herudover har præses i Landsarkivet for henholdsvis Nørrejylland og Fyn fremdraget et ret omfattende komparativt materiale, især inden for disses samlinger af godsarkiver. Sammenfattende må man derfor karakterisere inddragelsen af det utrykte materiale som dækkende i forhold til det valgte emne og den anlagte strategi.

Det bemærkelsesværdige ved afhandlingen er som allerede nævnt, at den for godssektorens vedkommende helt overvejende bygger på materiale fra eet enkelt gods. Den umiddelbare reaktion på et sådant materialegrundlag er naturligvis: Det er ikke muligt! Kan eet enkelt gods ud af Danmarks henved 750 hovedgårde virkelig afgive tilstrækkeligt mange og tilstrækkeligt almene informationer til at karakterisere det 18. århundredes danske godsejerstyre? Det letteste er at svare: Nej, det kan det ikke! Men det letteste svar er ikke nødvendigvis det rigtigste. For som præses påpeger (s. 15), befinder historikeren sig slet ikke i en situation, hvor det er muligt at vælge.

For det første er kun en ret beskedent del af periodens godsarkiver bevaret. Og for det andet er kun få af disse overleveret i en stand, der tillader en undersøgelse af såvel godsets drift som godsets administration af skatte- og udskrivningsvæsenet over længere perioder. Når dertil kommer, at en privat korrespondance mellem godsejer og godsforvalter vil være overordentligt ønskelig, samt at vedkommende godsarkiv også gerne skulle kunne belyse det sene 18. århundredes ophævelse af godsejerstyret: så er jeg enig med præses i, at der formentlig kun eksisterer eet dansk gods, der materialemæssigt opfylder disse ideelle krav: Løvenborg.

Præses har valgt med åbne øjne. På den anden side indvier hun kun i meget begrænset omfang (s. 16–17) sine læsere i de overvejelser, hun utvivlsomt har gjort sig med hensyn til netop Løvenborgs repræsentativitet. På hvilke områder kan man antage, at Løvenborg var et typisk dansk gods, og på hvilke områder må det formodes at have været atypisk? Hvad betød det, at ejerne i lange perioder var borte fra godset? Hvad betød det, at slægten Løvenskjold havde alternative økonomiske ressourcer, i form af ejendomme og et jernværk i Norge? Hvad betød det, at slægten var intimt knyttet til kredsen af politiske magthavere gennem sidste halvdel af århundredet, og at en af ejerne endog var amtmand i det amt, hvor hovedgårdene Løvenborg og Vognserup var beliggende? Hvad betød godsets størrelse og dets geografiske placering i det 18. århundredes Danmark? Og hvad har det betydet for undersøgelsen, at godsarkivets kronologiske tyngdepunkt ligger i 1770'erne – en periode med stagnerende landbrugspriser og med skærpede krav om militære tjenesteydelser?

Det er spørgsmål, man gerne havde hørt præses' mening om. Men med den givne materialesituation må vi også være realistiske. Så rimeligt det end kan være at forvente en mere indgående diskussion af de specifikke repræsentativitetsproblemer, ville en diskussion af formodet typiske henholdsvis atypiske forhold omkring Løvenborg næppe have bragt os meget videre end en konstatering af, at Løvenborg i det 18. århundrede var akkurat så typisk og atypisk som ethvert andet dansk gods. Hvis vi virkelig vil vide noget om godsejerstyret i det 18. århundrede, er der for mig at se næppe andet at gøre end at acceptere de vilkår, materialesituationen byder os. En undersøgelse på de betingelser stiller krav med hensyn til at holde en balance imellem det righoldige offentlige materiale og det

sparsomme private materiale, og den kræver, at repræsentativitetsproblemet på intet tidspunkt tabes af syne, og at slutninger fra det specielle til det generelle er velovervejede og opfylder kravene til historisk metode. Men der er for mig ingen tvivl om, at skal vi trænge bagom de hidtidige ret klichéprægede antagelser om, hvordan det 18. århundredes danske godsejerstyre fungerede, så må vi ned på godsplanet, og så må vi acceptere en strategi som den, præses har valgt.

Ved en forsvarshandling påhviler der en officiel opponent to hovedforpligtelser. Den første er en kritisk diskussion af afhandlingen, med det formål at markere enighed respektiv uenighed med præses med hensyn til metode og resultater. Her må uenigheden i sagens natur optage den største plads, med risiko for at efterlade et indtryk af, at opponenteren er overvejende utilfreds med afhandlingen. Det er derfor, den anden forpligtelse er vigtig – både af hensyn til præses og tilhørerne: nemlig ved oppositionens slutning at give en sammenfattende og afvejet vurdering af afhandlingen i dens helhed. Disse to forpligtelser er jeg mig fuldt bevidst.

Min opposition vil koncentrere sig om fire punkter, hvor jeg – udover at fremhæve en række forhold, hvor jeg er enig med præses – må forholde mig kritisk til de fremlagte slutninger. Jeg har her valgt: ekstraskatten af 1762; skatterestanceproblematikken; godsejernes brug af militærtjenesten som trussel; og bogens afsluttende spørgsmål: hvorfor blev godsejerstyret opløst? – et spørgsmål, hvor for øvrigt de tre første punkter indgår som forklaringslementer. Hver for sig er de fire punkter centrale for afhandlingen; og de er velegnede at diskutere, fordi de belyser præses' metode og forholdet mellem undersøgelsens specielle dele og de generelle konklusioner, og fordi præses her fremlægger så klare og umiddelbart konsistente konstruktioner.

II. Ekstraskatten af 1762

Det 18. århundredes skatte- og afgiftssystem er forskningsmæssigt et påfaldende forsømt emne; men i det store kapitel 2: *Godsejerstyre og skattevesen* får vi megen ny og værdifuld viden.

Vi får en instruktiv præsentation af periodens jord- og personskatter, af deres administrationshistoriske baggrund under den ældre enevælde samt en påpejning af, at godsejerne muligvis allerede så tidligt som i 1630'erne søgtes placeret som opkrævere af deres bønders skatter. Og vi får en klar og konkretiserende demonstration af, hvorledes oppebørselsystemet faktisk fungerede, mellem gods, amt og centraladministration.

Af enkeltheder skal to særligt fremhæves. Den første er påvisningen af, at godsejerne – hvor der var tale om bortforpagtede skatter – selv kunne gå ind (og faktisk også *gik* ind) som selvstændige forpagtere eller som underforpagtere af de skatter, der var lignet på deres bønder; og deres interesse lå her i at fastholde adskillelsen mellem det patrimoniale system og det statslige oppebørselsapparat og at holde skatteforpagtere og lokale embedsmænd borte fra kontakt med godsets beboere.

Den anden er påvisningen af de reelle muligheder, godsejeren havde for at omgå enevældens lovgivning. Forordningen af 17. januar 1764 appellerede i § 7 udtrykkeligt til godsejerne om ikke at fordrive de fattige, der ikke formåede at betale ekstraskatten. Men godsejerne fordrev dem alligevel, idet de henholdt sig til Danske Lov 3-19-7, der forbød fæstere at udleje beboelser uden husbondens tilladelse; og godsejerne gik endda så vidt, at de herefter indføjede dette forbud som en ny, separat bestemmelse i deres fæstebreve. Sådanne misbrug af ældre lovgivning er for så vidt ikke noget ukendt fænomen. I Danmark blev konventikelplakaten fra 1741 mod religiøse sværmerer først for alvor taget i brug af Danske Kancelli hundrede år senere – og da mod den politiske agitation imod enevælden; og den tidlige amerikanske trustlovgivning blev under ændrede politiske konstellationer brugt som et våben imod de amerikanske fagforeninger. Men det fremlagte eksempel kaster

unægtelig et interessant strejfflys ind over spørgsmålet, hvor enevældig den danske enevælde egentlig var.

Som historiker er man taknemmelig for god og klar administrationshistorie. Men dobbelt taknemmelig er man, når administrationshistorikeren – som præses gør det – perspektiverer sin undersøgelse ved at stille spørgsmålet: Hvordan var det at være skatteyder og fæstebonde under dette godsejerstyre? Personlig finder jeg, at dette afsnit er afhandlingens mest spændende. Men netop i dette afsnit med dets behandling af ekstraskatten finder jeg, at præses' metodiske jugement svigter, når hun vil bevæge sig fra det specielle til det generelle, og at dette metodiske svigt for en del skyldes netop problemer i forbindelse med brugen af administrationshistorisk kildemateriale.

Selve redegørelsen for ekstraskattens baggrund og for denne kopskats opkrævning på Løvenborg kan jeg dog grundlæggende tilslutte mig. Det var utvivlsomt en skat, som var styret inderligt imod, fordi den brød med enevældens principielle aspiration: at afpasse skattebyrden efter skatteevnen. Når styret ikke desto mindre uden sine sædvanlige forarbejder og konsekvensberegninger den 23. september 1762 befalede enhver over tolv år at svare een rigsdaler årligt – uden hensyn til køn, alder iøvrigt, indkomst, formue og erhvervssevne – skyldtes det, at styret befandt sig i en desperat finansiel situation. Det kostbare neutralitetsberedskab siden krigsudbruddet i 1756 og opmarchen til den krig med Rusland i 1762, som i sidste øjeblik blev afværget med paladsrevolutionen i St. Petersborg, havde fået statsgælden til at vokse eksplosivt, fra een til godt sytten millioner rigsdaler. I efteråret 1762 havde den danske enevælde derfor næppe andet at gøre end at stille sig betingelsesløst til rådighed for den indkaldte krigsspekulant og finanstrøldmand, Heinrich Carl Schimmelman, hvis man ville op af den finansielle afgrund.

Ekstraskattens historie mangler endnu at skrives for Danmarks vedkommende, således som den norske retshistoriker Gudmund Sandvik har gjort det for Norges vedkommende i sin bog *Det gamle veldet. Norske finanser 1760-79* fra 1975. Men med sin redegørelse for udviklingen af administrationen af ekstraskatten og for de problemer, opkrævningen stillede godsejerstyret over for, har præses tilvejebragt et godt grundlag.

Det er vigtigt og rigtigt – som præses gør det – at påpege, at administrationen af ekstraskatten blev radikalt omlagt kun to uger efter forordningens udstedelse: med et pennestrøg blev opkrævningen overflyttet fra det statslige forvaltningsapparat under amtsforvalterne til det godsejerstyre, der på det tidspunkt stod som opkræver af samtlige øvrige skatter. Og præses understreger med rette, at aldersgrænsen i landdistrikterne i 1764 blev hævet fra det fyldte trettende til det fyldte syttende år, at ansvaret for skatten blev lagt over fra sognet til godsejeren, at godsejerne i 1768 fik lov til at beholde 6% af det beløb, der var lignet på godsets beboere samt endelig, at ekstraskatten og rangskatten var en helhed.

I sin redegørelse for udarbejdelsen af ekstraskattemandtallene understreger præses sognepræstens penible situation, presset som han var imellem på den ene side godsejeren og de beboere, der ikke kunne undgå at betale skatten, og på den anden side de af hans sognebørn, der hævdede at falde ind under bestemmelsen om, at de fattigste ikke skulle betale skatten. Og jeg kan følge præses i påvisningen af, at dette medførte en uensartet administration fra sogn til sogn og fra gods til gods og en vis, men i omfang ukendt underregistrering – et forhold, som iøvrigt allerede Edvard Holm har påpeget.²

Derimod kan jeg ikke følge præses, når hun om sin norske kollega (s. 417) skriver: »Sandvik har --- overhovedet ikke interesseret sig for det helt afgørende problem: mandtallet som udskrivningsgrundlag« – unægtelig en hård dom over en historiker, hvis bog alene omhandler ekstraskatten af 1762. Nu er det jo som oftest lettere at sige, hvad der står i en bog, end hvad der ikke står i den, idet det sidste kræver et væsentligt mere

² Edvard Holm: *Danmark-Norges historie* III:2, 1898, s. 371-73.

indgående kendskab til bogen. For Sandviks vedkommende er problemet om mandtalslisterne som udskrivningsgrundlag faktisk behandlet både klart og udførligt, og på det sted i bogen (s. 42–44), hvor man umiddelbart skulle forvente det. Trods de administrative forskelligheder mellem Norge og Danmark var mandtalsproblematikken principielt den samme; og det kan efter min mening umuligt forklejne præses' arbejde, at dette generelle problem omkring ekstraskatten allerede er blevet påpeget og perspektiveret af en anden forsker.

Sin mening om ekstraskatten, dens provenu og skæbne lader præses ikke læseren i tvil om. Den er klart negativ. Teoretisk skulle ekstraskatten have været let at opkræve, med samme beløb år for år og uden restancer, idet godsejeren stod som garant for godsets beboere. Men virkeligheden blev en anden. Styret havde ikke taget hensyn til de strukturelle realiteter i det danske landbosamfund; følgelig blev ekstraskatten indviklet at administrere, dens provenu var faldende, og derfor blev den i 1812 ophævet (s. 131, jvf. også s. 188, 231, 242 og 366).

Det er en klar og umiddelbart konsistent konstruktion. Men er den også sand? Indledningsvis har man lov at undre sig over, at præses ikke undrer sig. For hvorfor fastholdt et styre, der administrativt var yderst vel informeret om det danske samfund og politisk yderst sensitivt over for dets reaktioner – et styre, der af en anden norsk historiker rammende er blevet kaldt *den opinionsstyrede enevælde* – en angiveligt forhad og fiskalt mislykket kopskat i samfulde halvtreds år? Præses undrer sig imidlertid ikke. Men påstanden om, at ekstraskatten var en fiasko, er på den anden side så væsentlig – både for præses' vurdering af godsejerstyrets effektivitet og for forklaringen på dets ophævelse – at belægget herfor må være overbevisende.

Søger man dette belæg, finder man imidlertid kun een henvisning (s. 85 note 6), nemlig til Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider* fra 1948. I dette værk (s. 100) gives der ikke noget selvstændigt belæg for ekstraskattens angiveligt faldende provenu. Og spørgsmålet er endvidere, hvorvidt det overhovedet er metodisk forsvarligt at bygge så væsentlig en påstand på et hastigt udarbejdet festkrift, der efter forfatterens eget udsagn (s. 5) alene er baseret på skattelovene – der jo intet kan udsige om skatteprovenuet – og på den eksisterende litteratur – der jo netop ikke behandler ekstraskatten. Det er vanskeligt at frigøre sig for et indtryk af, at præses' konkrete iagttagelse af administrative vanskeligheder og faktisk underregistrering på lokalt plan har fået hende til ukritisk at acceptere en påstand, der umiddelbart kunne give disse iagttagelser et nationalt perspektiv.

Nu kunne præses i den eksisterende litteratur havde fundet opgivelser om ekstraskattens faktiske provenu, der umiddelbart modsagde påstanden om faldende statsindtægter, nemlig hos Gudmund Sandvik (s. 10 og 164) for årene 1763–68 og i de specificerede statsregnskaber 1785–93 i Hans Chr. Johansens *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784* (1968 og 1980). Hvad præses burde have gjort – og som arkivar med adgang til Rigsarkivets magasiner kunne have gjort på mindre end en time – var at udskrive ekstraskatte- og rangskatteprovenuet (rangskatten udgjorde i årligt gennemsnit knap een procent af deres samlede provenu) fra *Hovedindtægtsbøgerne* 1771–1848, der er opstillet i Finansarkiverne. Resultatet ville være kommet til at se ud som på nedenstående tabel (s. 290).

Så meget det end af menneskelige grunde byder mig imod at sige noget positivt om en kopskat – og så meget mere det byder mig imod at sige det ved en forsvarshandling, hvor landets økonomiminister er til stede – må sandheden dog frem. Ekstraskatten var ikke en fiasko, således som præses hævder. Den oprindeligt midlertidige ekstraskat af 1762 var en eklatant succes – og derfor fik den en for en personskat så lang levetid som et halvt århundrede.

Hvad fortæller tallene os så? I 1762 havde styret forventet et provenu af ekstraskatten på 570.000 rdl. om året. Det fik det ikke helt. I gennemsnit fik det i årene fra 1763 til 1768

505.783 rdl.; og mankoen på 65.000 rdl. må skyldes dels, at antallet af fattige var større end antaget, dels at der – som af præses påvist – fandt en underregistrering sted. Styret synes imidlertid at have accepteret dette niveau – som jo dog også var ensbetydende med en stigning i de danske statsindtægter på henved 25%; og da det derpå i 1768 gav de danske godsejere en reduktion på 6% af det skyldige beløb, accepterede styret dermed en reduktion af provenuet til omkring 475.000 rdl. om året.

Det er i denne forbindelse ikke lykkedes mig at finde provenuet for årene 1769–84, alene med undtagelse af året 1776, hvor de anførte 477.225 rdl. formentlig repræsenterer provenuet af ekstra- og rangskatten. Men fra og med 1785 har vi provenuet for hvert eneste år – til og med 1793 gengivet med Hans Chr. Johansens afrundede tal og derefter med hovedindtægtsbøgernes eksakte tal. Ekstraskatten blev ophævet med øjeblikkelig virkning med forordningen af 6. maj 1812 om ildstedsskatten. Ser vi på fredsperioden 1785–1806, ser vi et utroligt jævnt provenu, med et årligt gennemsnit på 477.383 rdl.; og selv under krigsårene 1807–11 med deres pauperisering af store sociale grupper ligger det årlige gennemsnit så højt som 436.099 rdl.

I absolutte tal kan man derfor ikke tale om et faldende provenu. Vil man indvende, at der i relative tal derimod var tale om et faldende provenu, idet befolkningen jo voksede i denne periode, mener jeg ikke, det berettiger til at fremstille ekstraskatten som en fiasko. Gennem hele ekstraskattens lange levetid opretholdtes jo konsekvent princippet om, at de fattigste skulle slippe for at betale. Og hvor koncentrerede denne befolkningsstigning sig? Den koncentrerede sig jo netop inden for gruppen af potentielt fritagne, nemlig de ringest stillede befolkningsgrupper på landet og i byerne. Og i betragtning af krigsårenes pauperisering og kraftige inflation finder jeg det ikke vanskeligt at forstå, at styret til sidst slækkede noget på opkrævningen. Jeg må altså hævde at ekstraskatten var en succes. Uanset lokale opkrævningsproblemer og underregistreringer blev den indbetalt – og den blev indbetalt både af godsejerstyret og af dets arvtager, den statslige lokalforvaltning.

Afslutningsvis kan man spørge, hvorfor det har været så magtpåliggende for præses at hævde, at ekstraskatten ikke kunne fungere. Svaret skal muligt søges i det forhold, at de farer for en materialestyring af forskningen, som alt historisk kildemateriale principielt rummer, i særlig høj grad gør sig gældende for administrationshistorikerne. I det foreliggende tilfælde synes præses at have ladet sig fiksere af en materialegruppe, der i sagens natur netop fremhæver vanskelighederne ved skatteforvaltningen. For så vidt bestyrker præses selv denne mistanke, når hun indledningsvis (s. 14) særligt fremhæver Rentekammerets *visdomsbog* vedrørende ekstraskatten – en samling af centraladministrationens besvarelser af forespørgsler netop vedrørende de opståede problemer omkring mandtalsføring og opkrævning. Men et belæg for, at administrationen af en skat var vanskelig, kan aldrig blive til et bevis for, at denne skat dermed også var en fiasko.

III. Skatterestanceproblematikken

Vi ved, at godsejerne opkrævede de kongelige skatter af godsets beboere; og vi ved ligeledes, at denne opkrævningsform var en succes for statsmagten, som gennem sin regresret i godset var sikker på at få sine penge. Og endelig ved vi, at de danske bønder hyppigt stod i restance med landgilde og skatter over for deres godsejer.

Præses er selvsagt yderst opmærksom på godsejerens dobbeltfunktion som godsejer og administrator og på de muligheder for magtmisbrug, som dette system rummede. Og det er på den baggrund, hun stiller det rigtige og væsentlige spørgsmål: Hvordan var det at være skatteyder under dette godsejerstyre? Præses' vurdering er klart negativ. Hun kalder det (s. 234) »den uheldige ordning, at skatteadministrationen blev overladt til private personer, som oven i købet i forvejen havde den afgørende indflydelse på fæstebøndernes erhvervsøko-

nomiske forhold«; og hun understreger (s. 235) »denne undersøgelses resultat, at godsejernes skatteoppebørsel forværrede fæstevæsenets konsekvenser for fæstebønderne«.

Nu findes der som bekendt en anden opfattelse af denne skatterestanceproblematik, fremsat af Thorkild Kjærgaard i *Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betenkning af 11. februar 1788 om hoveriet* fra 1980. Ganske vist er det ikke muligt ud fra præses' tekst at se, at hun kender og forholder sig til denne alternative opfattelse; men i noteapparatet bagest i bogen (s. 421 note 70) anfører hun, at Thorkild Kjærgaard har »forsøgt at bagatellisere disse høje restancebeløb med en bemærkning om, at de blot skal opfattes som en uofficiel kassekredit«.

Her forsynder præses sig mod sit fags gyldne regel om, at et referat altid skal yde forfatteren og hans tankegang fuld retfærdighed. Hvad Thorkild Kjærgaard (s. 212) skriver, er: »Det er nærliggende at pege på den mulighed, at landgilde- og skatterestancer kan have haft karakter af en art uofficiel kassekredit, som nogle godser, alt efter besiddernes formåen og temperament, stillede til rådighed for bønderne«. Unægtelig en anden og nok så tankevækkende formulering. Men den afviser præses, idet hun skriver: »de barske realiteter er, at også en kassekredit skal betales tilbage af fæstebonden eller afskrives på godsets tabskonto«.

Hertil er vel at sige, at en rente- og gebyrfri kassekredit dog vel var at foretrække frem for et rigoristisk krav om betaling af samtlige afgifter og skatter til faste og uforanderlige terminer. Og det må vel have været til bondens fordel, hvis hans restancer blev afskrevet på godsets tabskonto – vel at mærke, hvis det skete, uden at det på anden vis fik konsekvenser for ham og hans fæste. Men præses fastholder altså, at godsejernes skatteoppebørsel forværrede fæstevæsenets konsekvenser for fæstebønderne.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor sikkert præses er i stand til at udtale sig om dette forhold, selv inden for sin undersøgelses kerneområde, Løvenborg. I bilag 8 (s. 443) har præses i tabellarisk form opstillet *Antal fæsteskit p.g.a. restancedomme på Løvenborg 1723-1803*. Som eneste kilde (jvf. dog bemærkningen s. 423 note 108) angives Løvenborgs fæsteprotokol 1719-1803. (I kildeoversigten s. 454 angives protokollen at dække årene 1719-1813. De korrekte årstal – både efter bindets rygtitel og dets indhold – er 1719-1806).

I dette bilag modstiller præses det samlede antal fæsteskit år for år med fæsteskit »p.g.a. restance«. Præses anfører dog ikke, hvorvidt det drejer sig om skatterestancer, eller om der er tale om landgilderestancer. Mit indtryk er, at begge dele er taget med – hvilket i så fald unægtelig gør tabellen ret uinteressant for en diskussion om specielt *skatterestanceproblematikken*.

For at efterprøve præses' kildeudnyttelse har jeg foretaget en stikprøve inden for afhandlingens kerneperiode, i dette tilfælde årene fra 1772 til og med 1779. Her anfører præses, at der fandt egentlige fæsteforsiddelser sted – her rubriceret som »p.g.a. restance« – i elleve tilfælde. Det er kun lykkedes mig at lokalisere ti tilfælde, men fæsteprotokollens ret tilfældige indførselsform kan have forhindret mig i at finde den manglende forsiddelse.

Stikprøven giver imidlertid et billede, der ret markant adskiller sig fra præses' opgivelser. Indledningsvis skal det nævnes, at kun i forbindelse med een af de ti forsiddelser anføres det, at det er *skatterestancer*, det drejer sig om. Men lad os se på fæsteprotokollens formuleringer iøvrigt. Ved de fire fæsteforsiddelser i 1772 nævnes der kun restancedom i tre af tilfældene; ved de to fæsteforsiddelser i 1776 siges der intet om restancer og intet om dom; og endelig tales der ved de fire fæsteforsiddelser i 1777 kun i tre tilfælde om restancer, og kun ved to af disse nævnes der dom.

Sagt på en anden måde: Hvis det gennem en stikprøve er muligt at falsificere halvdelen af de fremsatte påstande, må det uundgåeligt rejse tvivl om også de øvrige påstande om fæsteskit på grund af restancedomme i dette bilag. Endelig er det jo – her som i så mange tilfælde, hvor det drejer sig om det 18. århundredes landbosamfund – et spørgsmål, hvor

egnet det bevarede materiale overhovedet er til håndfaste tabelopstillinger. Denne min uenighed med præses skal på den anden side ikke opfattes som, at jeg afviser en sammenhæng mellem på den ene side landgilde- og skatterestancer og på den anden side fæsteforsiddelser med eller uden egentlig dom.

Derimod er jeg langt mere enig med præses, når hun i afhandlingen peger på, at forholdet mellem godsejer og fæstebonde netop på restanceområdet var overordentligt nuanceret – en påpegning, der forøvrigt snarere støtter hypotesen om en art uofficiel kassekredit. For sagen er jo den, at der blev indrømmet både betydelig og langvarig kredit. Det understreger præses selv flere steder, blandt andet s. 221, hvor tålmodighed over for restancer fremhæves som hovedregelen, og hvor denne tålmodighed kunne have sin baggrund såvel i koldsindige økonomiske kalkuler som i godsejerens psykologisk baserede forventninger på langt sigt til vedkommende bonde. På Løvenborg ydede herskabet stor og lang kredit, og det tog vidtgående hensyn til bønderne, når det gjaldt terminerne for indbetalingerne (s. 195).

Skal vi vurdere fæstebøndernes vilkår som skatteydere under godsejerstyret, må vi have noget at sammenligne med. Og det kan vi få, hvis vi spørger, hvordan det gik bønderne på Løvenborg, når skatterestanceinddrivelsen efter 1793 ikke længere lå hos baron Løvenskjold, men hos Hans Majestæt Kong Christian VII.

I virkeligheden besvarer præses selv dette ikke stillede spørgsmål. Hun understreger, at der efter 1793 var »faste terminer for restanceinddrivningen« (s. 233), og at skatterestancer ikke måtte overskride et år (s. 234); og læser vi forordningen af 30. januar 1793, ser vi i § 8, at de kongelige skatter nu ganske simpelt skulle udpantes af en kongelig embedsmand, som kun havde pligt til at give bonden et varsel på otte dage. Det var både dyrt og beskæmmende for bonden. Det havde baronen på Løvenborg dog aldrig budt ham!

Det virker imidlertid, som om præses vil have ret. Afslutningsvis skriver hun nemlig (s. 234): »Mens restanceforholdet mellem fæstebonde og godsejer . . . helt havde været overladt til godsejerens forgodtbefindende, blev der nu også givet regler herfor«. Det er formuleringer, der leder tanken hen på de sidste, følelseladede faser i en valgkamp. For hvem vil ikke – stillet over for et valg mellem helt at være overladt til en godsejers forgodtbefindende, og så leve under regler – foretrække det sidste?

Jeg skal afholde mig fra en diskussion om patriarkalismens velsignelser henholdsvis forbandelser og blot pege på, at vi her står over for problemer, der vedrører både rationelle interessekalkuler og holdninger og aspirationer hos mennesker i en fjern tid. Det er imidlertid mit indtryk, at præses på dette punkt forsynder sig imod den gode regel, hun selv i sin indledning (s. 32) har givet læseren, nemlig at afholde sig fra at lægge det 20. århundredes holdninger ind i vurderingen af det 18. århundredes handlinger. Tværtimod synes præses her at have været så hildet i sin egen tids holdninger, at hun ikke fordomsfrit har kunnet tage stilling til det spørgsmål, hun så fortjenstfuldt har rejst.

Præses har hævdet, at godsejernes skatteoppebørsel forværrede fæstebøndernes forhold. For mig at se har præses imidlertid ikke bevist denne påstand, og ej heller sandsynliggjort den. Derimod har hun fremlagt en række iagttagelser, der snarere støtter Thorkild Kjærgaards tanke om, at restancerne muligt skal opfattes som en art uofficiel kassekredit. Efter min mening har denne tanke fortsat krav på opmærksomhed.

IV. Militærtjenesten som trussel

I den almindelige historiske bevidsthed står stavnsbåndet som selve symbolet for det 18. århundredes danske godsejerstyre. Om stavnsbåndets indhold: godsejernes kontrol med arbejdskraften samt militærtjenestens omfang og indhold, har vi på den anden side hidtil vidst meget lidt.

I afhandlingens andet hovedafsnit: *Godsejerstyre og udskrivningsvæsen*, får vi imidlertid ny og

værdifuld viden på flere punkter. Godsadministrationen bliver klart belyst; og præses har fortjenesten af at have fremdraget *lægdsmandsinstitutionen* som et interessant, tidligt eksempel på landbefolkningens deltagelse i lokaladministrationen. Fortjenstfuld er også dokumentationen for, at et gods som Løvenborg førte en konsekvent befolkningspolitik med henblik på at kunne stille de forlangte soldater, og at godsejeren både brugte og misbrugte enevældens uddelegerede autoritet i forbindelse med udskrivningsvæsenet. Ydermere kan der være grund til at fremhæve præses' energiske bestræbelser på at spore rekrutternes sociale herkomst. Trods de vanskelige identifikationsvilkår har hun utvivlsomt ret i, at gårdmandssønnerne var kraftigt repræsenteret blandt de udskrevne soldater. Og endelig understreger præses, at udviklingen af selvejet og det voksende antal strøgodslægder skabte administrative vanskeligheder for soldaterudskrivningen. Dette problem blev dog allerede i 1926 erkendt og i det hele fyldestgørende behandlet af militærhistorikeren K. C. Rockstroh. Og af hensyn til den videre diskussion skal det bemærkes, at de praktiske administrationsproblemer i forbindelse med udskrivningen ikke på noget tidspunkt ses at have resulteret i, at regimenterne ikke fik det mandskab, de havde krav på.

I spørgsmålet om godsejerens udnyttelse af militærtjenesten som trussel er præses' opfattelse klar og utvetydig. I sine bestræbelser på at opnå den størst mulige profit udnyttede godsejeren bevidst og konsekvent militærtjenesten som »trussel« over for godsets unge mandskab (s. 56 og 376); og præses bruger ydermere udtryk herom som »straffemiddel« (s. 317) og »pressionsmiddel« (s. 318).

Jeg skal på ingen måde søge at hævde, at landbefolkningen var positivt indstillet over for militærtjenesten; men man kan godt få det indtryk, at klagedominansen i det bevarede materiale har gjort billedet mørkere, end det oprindelig var. Hvad jeg vil hæfte mig ved, er derimod, at vi hidtil har vidst meget lidt om omfanget og indholdet af den militærtjeneste, som ifølge præses og den hidtidige forskning var så effektivt og så konstant et pressionsmiddel for de danske godsejere. Og her må jeg tilstå, at præses ikke har formået at gøre dette tågede begreb *militærtjeneste* mindre tåget. Hvilket man må beklage. For: så længe vi endnu ved så lidt om militærtjenesten, har vi tilsvarende vanskeligt ved at tage stilling til dels godsejernes angivelige trusler, dels landbefolkningens angivelige frygt på dette område.

På den anden side behøver man ikke orientere sig særligt grundigt i litteraturen for at se, at militærtjeneste i perioden fra 1701 til 1788 var mange ting for mange mennesker. Samfundet ændrede sig på væsentlige områder i disse år, og militærtjenesten undergik ligeledes markante ændringer. Uviljen mod militærtjeneste rettede sig derfor mod meget forskellige ting, alt efter om vi påtræffer den i for eksempel 1715, i 1745 eller i 1775.

Da præses ikke selv gør opmærksom på det, kan der indledningsvis være grund til at pege på, at der fandtes mange og forskellige former for militærtjeneste. Almindeligst var tjeneste ved hæren, enten ved infanteriregimenterne eller ved rytterregimenterne; men i krise- og krigsperioder omfattede rekrutteringen også træ- og artillerikuske. Og fra godserne i kystegnene blev landbefolkningen udskrevet til tjeneste ved flåden. Fra de danske kystlimiter kunne der i krisesituationer i slutningen af århundredet udskrives helt op til mellem 2.000 og 3.000 mand til egentlig og langvarig tjeneste ombord på flådens skibe – en væsentligt tungere tjenestebyrde både i omfang og indhold end den, landbefolkningen på Løvenborg på noget tidspunkt blev præsenteret for.

Sin distante holdning til militærhistorie deler præses med dansk historieforskning som helhed. I afhandlingens litteraturoversigt optræder der ikke en eneste bog eller en eneste artikel om dansk militærhistorie i det 18. århundrede. Uden at ville fremstille den eksisterende militærhistoriske forskning som skoleeksempler på historisk teknik og metode vil jeg dog hævde, at arbejder af H. G. Garde, K. C. Rockstroh, Jens Johansen og John Danstrup suppleret med det relevante forordningsmateriale klart ville have sat præses i stand til at give et tilstrækkeligt dækkende billede af omfanget og indholdet af den

militærtjeneste, den danske landbefolkning i det 18. århundrede kunne blive udskrevet til.³ Hvad præses har gjort for at give sine læsere et indtryk af militærtjenesten er imidlertid alene – i form af bilag 9 s. 444 – at bringe en skematisk oversigt over de militære forordninger og deres registrerings- og udskrivningsprincipper, baseret på *Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700–1788 i Landsarkivet for Nørrejylland* (1972) af arkivar Poul Rasmussen. Uden på nogen måde at ville forklejne dette hjælpemiddel for jyske slægtshistorisk interesserede må jeg dog sige, at det synes at være et helt utilstrækkeligt fundament, både når det gælder udskrivningens grundlag og principper og når det gælder landbefolkningens faktiske militærtjeneste. Kontrolopslag i litteraturen ville hurtigt have gjort det klart for præses, at forordningen af 13. april 1764 aldrig blev ført ud i livet, at forordningen af 14. september 1774 refereres helt misvisende, og endelig at den væsentlige forordning af 13. maj 1785 simpelthen mangler.

Skal man skitsere tjenesten i hæren – som jo udgjorde »truslen« for de fleste på landet – så den således ud. Under Frederik IV.s militis 1701–30 bestod den af 1 à 2 timers eksercits hver søndag efter kirketid samt en kort, årlig regimentssamling; og Christian VI.s militis 1733–64 stillede tilsvarende krav, omend i yderligere lempelig form: eksercitsen fandt nu ikke sted i landbrugets travle tid; efter to år skulle soldaten kun eksercere hver anden søndag, og efter tre år kun en søndag i hver måned. Det var lovens krav vedrørende militærtjenestens omfang og indhold i tre fjerdedele af den periode, præses behandler.

På den baggrund må det være berettiget at spørge, om disse krav virkelig kunne udgøre et effektivt pressionsmiddel over for en bondekarl til at ofre sine sparepenge og fæste en dårlig gård? Det falder umiddelbart vanskeligt at tro. Har militærtjenesten i fredstid overhovedet kunnet bruges som trussel, må man i stedet interessere sig for det specielle fænomen, der hedder lejlighedsvis indstikning i de hvervede regimenter samt anvendelse af landmilitistroppe som soldateske ombord på flådens skibe, således som det undtagelsesvist skete under krisen med Sverige 1742–43 og under Den preussiske Syvårskrig. Denne form for militærtjeneste ramte kun yderst få. Det udelukker naturligvis ikke, at det kan have affødt en helt irrationel frygt blandt det unge mandskab; men den side af trusselsproblematikken diskuteres jo under alle omstændigheder ikke i afhandlingen.

Ser vi på lovgivningens krav efter landmilitisens ophævelse i 1764, møder vi derimod en gradvis skærpelse af militærtjenestens omfang og indhold. I voksende grad blev landrekrutterne nu indlemmet i de hvervede regimenter; med hærordningen i 1774 påbegyndtes udviklingen af en enhedshær bestående såvel af udskrevne som hvervede; det nationale element kom gradvist til at dominere på bekostning af de udenlandske hvervede; og fra 1803 var hæren en national hær, baseret på et udskrevet dansk mandskab og med en egentlig toårig tjenestetid ved regimentet.

Vi mangler endnu tilstrækkelig viden til at udtale os med sikkerhed om militærtjenestens omfang og indhold i årtierne forud for stavnsbåndsløsningen. Men det må bemærkes, at det netop er i denne sene fase, hvor kravene skærpes, at præses har sit materialemæssige tyngdepunkt, og hvor de fleste af afhandlingens eksempler på brugen af militærtjeneste som trussel optræder.

Hverken præses eller opponent er i en situation, hvor de kan udtale sig med sikkerhed

³ Hans Georg Garde: *Den dansk-norske sømagts historie 1700–1814*. 1852; Knud Christian Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede I–III*. 1906–26; samme: *Den store Landbokommission og de militære kollegier 1786–88*. Historisk Tidsskrift 9. r. VI, 1928; Jens Johansen: *Frederik VI.s hær 1784–1814*. 1948; John Danstrup: *Kampen om den danske hær 1740–66*. Historisk Tidsskrift 11. r. II, 1947. Efter afhandlingens indlevering er fremkommet Hans Jeppesen: *Matroser til den dansk-norske flåde 1770–1802*. Norsk Sjøfartsmuseum. Årsberetning 1981. Oslo 1982.

om, hvorvidt de danske godsejere virkelig med truslen om militærtjeneste har rådet over et konstant og effektivt pressionsmiddel over for potentielle gårdfæstere og husfæstere. Præses har imidlertid hævdet, at de danske godsejere faktisk rådede over dette pressionsmiddel. Som opponenter ser jeg ikke, at denne påstand er bevist eller sandsynliggjort.

V. Hvorfor blev godsejerstyret opløst?

Med rette gør præses opmærksom på, at godsejerstyret undergik en gradvis opløsning, og at vi skal langt op i det 19. århundrede for at tage endeligt afsked med godsejeren som offentlig administrator. Men præses har også ret i, at de to væsentligste uddelegeringer af statslig autoritet blev trukket tilbage allerede i den tidligste fase af opløsningsperioden, nemlig den militære udskrivning i 1788 og skatterestanceinddrivelsen i 1793.

Jeg finder det rigtigt af præses at stille spørgsmålet: Hvorfor blev godsejerstyret opløst? Når jeg har valgt at gå nærmere ind på dette problem i min opposition, hænger det derfor sammen med, at præses på det metodiske plan næppe har givet sig selv synderligt gode muligheder for at besvare sit spørgsmål. Et svar forudsætter et formuleret spørgsmål. En betingelse for at besvare det stillede spørgsmål er derfor, at præses på et tidligt tidspunkt i sin forskning er nået frem til en operationel problemformulering, og at hun derefter i sin fremstilling fremlægger præmisser, på hvilke det er muligt at konkludere.

Denne problemformulering – og denne grundlæggende tilrettelæggelse af undersøgelsen – må man forvente at finde i afhandlingens indledning. Men den finder man ikke i kapitel I: *Godsejerstyret som system*; eller rettere: man finder den ikke i tilstrækkelig grad. Ganske vist rummer kapitlet meget af værdi. Det er således godt og rigtigt, at præses så indgående diskuterer valg af terminologi; og jeg kan udmærket følge hende i hendes afvisning af begreber som *feudalisme* og *patrimonialisme*, ligesom jeg finder udtrykket *godsejerstyre* både hensigtsmæssigt og jordnært. Endvidere finder jeg det vigtigt, at præses i overensstemmelse med den seneste landbohistoriske forskning så kraftigt understreger det interessefællesskab, der – også – eksisterede imellem en godsejer og hans fæstebønder, og som begge parter klart erkendte og disponerede efter. Og endelig bør det fremhæves, at præses har formået at give os et billede af den vigtige gruppe mellem jordens ejere og dens brugere: *godsforvalterne*, samt belyse deres uddannelsesmæssige baggrund og deres funktioner inden for godsdriften og godsejerstyret.

Derimod føler jeg mig ikke overbevist om, at præses har valgt et hensigtsmæssigt og overbevisende begreb til sin karakteristik af den samfundsstruktur, inden for hvilken det 18. århundredes godsejerstyre fungerede. Her vælger præses – øjensynlig inspireret af nogle nyere tyske arbejder om Preussen i det 18. århundrede – at bruge begreberne *standssamfund* og *stænder*. For så vidt skal jeg ikke benægte, at man endnu i det 18. århundrede brugte begrebet stand på en måde, som vi i dag bruger det vage begreb gruppe. Men i denne sammenhæng må standsbegrebet nødvendigvis anvendes som en *terminus technicus*: om et standssamfund, reguleret ved privilegier, der bestemte dels den enkelte stands statsretlige, strafferetlige og eventuelt også privatretlige rettigheder, dels forholdet imellem de enkelte stænder.

Men det danske samfund i det 18. århundrede var jo ikke længere et standssamfund – hvis det da nogensinde havde været det. Selv om Erling Ladewig Petersens brug af standsbegrebet i *Dansk Socialhistorie* bind 3 om perioden 1500–1700 næppe er modsigelsesfri, har han givetvis ret i, at et dansk standssamfund ophørte med enevældens indførelse i 1660; og det er da også karakteristisk, at Hans Chr. Johansen i samme værks bind 4 om perioden 1700–1870 intetsteds bruger begreber som standssamfund og stand. Kun på eet område kan man muligvis tale om, at standssamfundet levede videre i det 18. århundrede, nemlig inden for retsvæsenet. Men det aspekt af godsejerstyret har præses jo netop udtrykkeligt afstået fra at behandle.

Mit eget bud på et hensigtsmæssigt begreb til en karakteristik af det danske samfund ville være et udvidet *klasse*begreb: forstået som de enkelte sociale grupper i deres relation til produktionsmidlerne og til indtægts- og formueforhold, status og magt. Og det er jo i virkeligheden også, hvad præses anvender i selve afhandlingen, hvor standsbegrebet praktisk talt ikke optræder.

På den baggrund kunne man så mene, at skaden ikke var så stor. Når jeg alligevel tager problemet op, er det, fordi denne indsnævrende – og efter min mening misforståede – opfattelse af det danske samfund er med til at forhindre præses i at give et fyldestgørende svar på sit spørgsmål: Hvorfor blev godsejerstyret opløst?

Tidsmæssigt faldt opløsningen af godsejerstyret sammen med de store landboreformer, hvis drivkræfter og motiver vi endnu ved forbavsende lidt om. Men vi ved vel på den anden side tilstrækkeligt til, at vor opmærksomhed er koncentreret omkring faktorer som det demografiske pres, det diversificerede klassesamfund, de agrare højkonjunkturer, statsmagtens vækst og professionalisering og periodens holdninger; og det er her, vi forventer at finde drivkræfterne og motiverne bag den udvikling, der førte godsejerstyrets opløsning med sig.

Hvis derfor opmærksomheden omkring disse faktorer ikke i tilstrækkelig grad er til stede i indledningen og fastholdes i fremstillingen, kan man næppe forvente et rimeligt begrundet svar på, hvorfor det godsejerstyre, der her overvejende er undersøgt ud fra en administrationshistorisk synsvinkel, så pludseligt blev opløst. Det betyder på den anden side ikke, at de forklaringselementer, præses fremlægger, er uden interesse. På baggrund af præses' fortrolighed med emnet og tiden har de ubetinget krav på at blive taget op til diskussion.

Præses' forklaringsforslag kan samles under fire overskrifter: 1) den statslige administration blev professionaliseret, mens godsadministrationen ikke blev det; 2) godsejerstyret blev ineffektivt; 3) godsejerne ønskede muligvis selv systemet opløst; og 4) naturretens lighedstanker.

ad 1) Præses anfører (s. 361), at der skete »en differentiering af de uddannelsesmæssige forudsætninger i den offentlige og private sektor«. Det kan næppe afvises, at der fandt en sådan differentiering sted. Men for Løvenborgs vedkommende har præses selv understreget, at godset efterlignede statsadministrationen; og endvidere erkender præses (s. 361), at den uddannelsesmæssige differentiering kun gjaldt retsvæsenet – som afhandlingen jo ikke behandler. Noget egentligt belæg for dette forklaringsforslag er således ikke fremlagt.

ad 2) Præses hævder her (s. 365–66), at godsejerstyret blev ineffektivt, idet skatterne ikke kom ind i statskassen, og soldaterne ikke blev stillet. I min opposition har jeg fremført, at skatterne faktisk kom ind i statskassen, og at soldaterne faktisk blev stillet; og jeg må på den baggrund stille mig afvisende over for dette forklaringsforslag. Derimod ville jeg gerne have diskuteret, hvorvidt statsmagten – der jo vidste, at denne ydre effektivitet dækkede over et besværligt arbejdende og socialt uretfærdigt apparat – muligvis til slut og ud fra en politisk betragtning fandt effektivitetens pris for høj. Men præses har alene interesseret sig for, hvorvidt styret fik sine skatter og sine soldater: og det fik det.

ad 3) Endvidere peger præses (s. 366 og 370) på, at godsejerne måske i virkeligheden selv ønskede systemet bragt til ophør, fordi det var blevet for kostbart og for besværligt. Det er en interessant hypotese. Men heroverfor må det bemærkes, at præses efter at have gennemarbejdet et meget omfattende administrationshistorisk og godshistorisk kildemateriale ikke ses at være kommet over et eneste udsagn, der kunne bestyrke denne hypotese. Baron Lehns vitrioliske udfald (s. 368) er jo alene rettet imod, at underordnede statsfunktionærer trængte ind på det privilegerede baronis enemærker; og det kan derfor hverken helt eller delvist understøtte påstanden.

ad 4) Endelig anfører præses (s. 364–65) som delforklaring på godsejerstyrets opløsning »naturretens lighedstanker«. Så vagt og uhåndterligt dette begreb end er, kan jeg kun være enig med præses i, at en del af forklaringen på godsejerstyrets opløsning utvivlsomt skal

søges i det sæt af holdninger, vi møder i den politiske ledelse, i centraladministrationen og i reformperiodens offentlige mening. Når det gælder opfattelsen af forholdet mellem individ og stat, fremhæver præses noget væsentligt, når hun citerer C. U. D. von Eggers – forøvrigt A. P. Bernstorffs trofaste talerør i disse år – for en udtalelse (s. 365) om »godsejernes udøvelse af en sådan magt, som i en velindrettet stat ikke kunne tilstås een privat mand over en anden«. Det sene 18. århundrede oplevede udviklingen af en stærk statsmagt, som i længden umuligt kunne acceptere det »feudale« element mellem fyrste og folk, som godsejerstyret repræsenterede. Derfor rammer præses også noget centralt, når hun (s. 347) citerer fortalen til forordningen om stavnsbåndets ophævelse for, at krigstjenesten »herefter skal fordres umiddelbar, som en almindelig og personlig pligt imod kongen og fædrelandet«.

Her møder vi reformstyrets yderst velovervejede og klare politiske program. Og tilsvarende programatiske synspunkter blev fremført i Den store Landbokommission af enevældens og lighedens sammenbidte forkæmper, Christian Colbjørnsen. Stavnsbåndsinstitutionen kom således ikke »overens med landets regeringsforfatning, efterdi den svækker den umiddelbare forbindelse, i hvilken folket bør stå til regenten«; og godsejerstyret og godsejeren blev kritiseret, fordi »en sådan herskabelig myndighed sætter ham alt for nær ved tronen og krænker på een gang både den kongelige magt og medundersåtternes rettigheder.⁴ Så vanskelige tidens holdninger end er at gribe og anvende som forklaringer, er jeg enig med præses i, at vi her med fordel kan søge en del af forklaringen på godsejerstyrets opløsning.

Som nævnt mener jeg, at præses selv har afskåret sig fra muligheden for at give et fyldestgørende svar på sit spørgsmål. Man kan i den forbindelse overveje et andet forhold: nemlig om ikke præses med sin formulering af spørgsmålet i virkeligheden tillægger opløsningen af godsejerstyret en alt for prominent plads i reformårenes politik?

For: betragtede kronprins Frederik og hans regering overhovedet opløsningen af godsejerstyret som et selvstændigt og væsentligt mål? Spørgsmålet kan næppe besvares med et klart ja eller nej. Mit indtryk – og mere end indtryk tillader forskningen på sit nuværende stade næppe – er, at reformstyret i 1780'erne og 1790'erne havde et langt videre og bredere perspektiv for sit virke: nemlig ad lovgivningens vej at fremme en udvikling, der kunne løse op for det danske landbrugs bundne ressourcer og sikre en øget produktion, såvel for den stigende befolkning som for det udenlandske marked, der i de år var ved at manifestere sig.

Under det gamle system havde enevælden haft brug for – og brugt – godsejerstyret. Under højkonjunkturerne stod godsejerstyret i vejen for udviklingen. Mohren havde gjort sin pligt. Mohren kunne gå.

VI. Afslutning

Men før mohren kan gå, skal mohren have gjort sin pligt, som i dette tilfælde er at afslutte oppositionen med en sammenfattende og afvejet vurdering af afhandlingen som helhed. De fire punkter, jeg har taget op i min opposition, har befundet sig i, hvad man kunne kalde afhandlingens randområder, hvor præses har søgt at generalisere og perspektivere sine administrationshistoriske og godshistoriske forskningsresultater. I forbindelse med min kritik har jeg bestræbt mig for at fremhæve de mange værdifulde iagttagelser og enkeltresultater, som præses her har fremlagt. Hverken den konstaterede uenighed eller den konstaterede enighed kan på den anden side gøre det ud for en helhedsvurdering af afhandlingen; og jeg skal derfor ved oppositionens slutning søge at samle mit indtryk af *Jorddrot og offentlig administrator*.

Lad mig starte med det ydre. Det er en smuk bog; og præses' udvælgelse af de mange

⁴ Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1757–1919* I. 1936, s. 146.

illustrationer dokumenterer bred indsigt i perioden. Det er ikke vanskeligt at finde portrætter af Løvenskjoldslægtens medlemmer; men at finde så mange og så gode fremstillinger af landbosamfundets anonyme medlemmer kræver både sporsans og indlevelsesevne. Og med den vægt, præses har lagt på debataspektet, er der ligeledes grund til at fremhæve den dygtige brug af tidens satiriske stik som illustrationsmateriale.

Sprogligt er afhandlingen klart og ubesværet skrevet. Læsningen lettes af de mange underafsnit med selvstændige overskrifter; og personlig er jeg charmeret af de indledende vink til læseren forud for hver kapitel. De bringer mindelser om kapitelintroduktionerne hos Dickens, af typen: »Kapitel 5. I hvilket vor helt begiver sig ud ad vejen til Rochester, møder en sortøjet skønhed, og lærer at ærlighed varer længst«. Men: spøg til side! De er en del af den bevidste tilrettelæggelse, som er med til at gøre bogen til det, den er blevet: en historisk disputats, der kan læses – og læses med udbytte og fornøjelse – af enhver, der interesserer sig for emnet.

Væsentligst i denne forbindelse er dog selvsagt afhandlingens videnskabelige kvaliteter. Præses har her udført et stort og kompetent heuristisk arbejde; det yderst disparate kildemateriale er udnyttet med dygtighed og omhu; og de repræsentativitetsproblemer, som en undersøgelse af denne art afgørende er behæftet med, har præses konsekvent bestræbt sig på at holde sig for øje.

1763	478.472	1788	492.000
1764	500.519	1789	481.000
1765	525.746	1790	480.000
1766	493.911	1791	470.000
1767	521.976	1792	468.000
1768	514.077	1793	455.000
1769	?	1794	454.053
1770	?	1795	481.295
1771	?	1796	473.277
1772	?	1797	470.685
1773	?	1798	469.861
1774	?	1799	471.533
1775	?	1800	470.449
1776	477.225	1801	479.070
1777	?	1802	492.209
1778	?	1803	497.441
1779	?	1804	490.539
1780	?	1805	478.319
1781	?	1806	472.498
1782	?	1807	444.230
1783	?	1808	443.138
1784	?	1809	422.830
1785	479.000	1810	441.448
1786	471.000	1811	428.852
1787	505.000	1812	(183.966)

Ekstra- og rangskatten af kongeriget Danmark. Kilder. 1763–68: Sandvik: op. cit. s. 164; 1785–93: Hans Chr. Johansen: op. cit. bilag III; 1794–1812: Hovedindtægtsbøger 1771–1848 (RA. Finansarkiverne).

Værkets hovedsigte er klart administrationshistorisk. Og netop fordi præses er en kyndig administrationshistoriker, har hun formået at demonstrere, at denne disciplin gennem sine afdækninger af flaskehalse i forvaltningsapparatet og sin konfrontation af funktioner med strukturer er velegnet til at belyse forhold og fænomener, som andre historiske specialdiscipliner ikke altid formår.

Med sin afhandling har præses givet os en overbevisende fremstilling af relationerne mellem gods, lokaladministration og centraladministration i det 18. århundredes Danmark. Endvidere har hun givet os en betydelig indsigt og viden om de problemer, der samlede sig i krydsfeltet mellem godsdrift og godsejerstyre; og der er ingen tvivl om, at afhandlingen vil virke inspirerende på den videre forskning inden for beslægtede emner. Hertil kommer, at afhandlingen har givet os ny og værdifuld viden også på andre felter end dem, der er bogens centrale. Jeg tænker her på dansk landbohistorie og dansk socialhistorie; og jeg tænker ligeledes på dansk økonomisk historie, idet præses bogen igennem har holdt et vågent øje med fænomener som subsistensøkonomi over for markedsøkonomi og naturaløkonomi over for pengeøkonomi. Og sidst, men ikke mindst: præses har ikke søgt at gøre sin fremstilling anonym. I bogen lærer vi tidens mennesker at kende, fra lokalsamfundets top til dets bund, hvad der yderligere er med til at gøre bogen så læseværdig.

I det hele taget lyser det ud af teksten, at det har været en fornøjelse at gennemføre forskningsprojektet og at skrive bogen. Som opponent skylder jeg at sige, at det også har været en fornøjelse at arbejde med bogen. Må jeg derfor afslutte min opposition med at lykønske præses med, at hun i så vid udstrækning har realiseret de mål, hun har sat sig med *Jorddrot og offentlig administrator*.

Ole Feldbæk

RUDOLF RIETZLER: »Kampf in der Nordmark«. Das Aufkommen des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (1919–1928). Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Band 4. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1982. DM 38.

Slesvig-Holsten har påkaldt sig en betydelig interesse som den første valgkreds i Tyskland, hvor NSDAP, det tyske naziparti, opnåede et absolut flertal, nemlig ved rigsdagsvalget den 31. juli 1932. Allerede tidligere havde det nationalsocialistiske parti fået en vælgerbasis af bemærkelsesværdigt omfang. Denne kendsgerning har fået Rudolf Rietzler til at undersøge, hvorfor nazismen netop i Slesvig-Holsten kunne vinde en så ekstraordinær genklang, altså en generel jagt på årsagerne til nazismen – her eksemplificeret ved en enkelt provins. Desuden eftersøges baggrunden for, at NSDAP som masseparti fik tilslutning fra udprægede landbovælgere på et tidspunkt, der ligger før den økonomiske verdenskrises egentlige udbrud i 1929/30. Ved at centrere undersøgelsen om de dybereliggende sociale og holdningsmæssige forudsætninger for udviklingsforløbet i 20'erne har forfatteren allerede lagt en betydelig distance til forklaringstyper, der kan sammenfattes som varianter af mere bastante fascismeteorier. Den hidtidige videnskabelige litteratur om den politiske udvikling i Slesvig-Holsten i Weimarrepublikkens tid, repræsenteret ved sociologen Rudolf Heberle¹ og historikeren Gerhard Stoltenberg², har tyngdepunkt i landbefolkningens holdningsskred

¹ Rudolf Heberle: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918 bis 1932. Stuttgart 1963.

² Gerhard Stoltenberg: Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918–1933. Ein Beitrag zu politischen Meinungsbildung in der Weimarer Republik. Düsseldorf 1962.